

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књига XVI, св. 4.

БЕОГРАД, 1967.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XVI

Нова серија

Св. 4

СТИЛСКЕ ФИГУРЕ У СВЕТАУ ЈЕЗИЧКИХ АНАЛИЗА

I

У нашој науци, поготову када је реч о њеној средњошколској примени, поглавља о фигуративном изражавању одн. о стилским средствима уопште налазе се махом у расправама или уџбеницима из књижевности а не из језика. Тачније речено, сматра се да та област спада у теорију књижевности, одакле се ставови у вези с њом, обично веома мало прилагођени лингвистичком аспекту, преносе евентуално у књиге о језику, у одељке о стилистици.

Јасно је да се овде ни приближно не може обухватити сва проблематика разликовања између „књижевне стилистике“ и „лингвистичке стилистике“, о којима другде има многобројних и опширних радова. Не може се говорити ни о дефиницији стила (у нашем случају стила у чисто лингвистичком смислу те речи), о оној граници испод које остаје стилски необележено, „обично“, „неутрално“ изражавање, а изнад које почиње било каква стилска транспозиција. У своме раду употребљаваћемо ове и сличне изразе као да су већ дефинисани, препуштајући стандарним језичким критеријумима да им одређују садржај. Циљ ове расправе је искључиво тај да, прво, оно што данас стоји у нашим уџбеницима из теорије књижевности поводом стилских фигура покушамо да пребацимо на поље науке о језику; узгред, зар је мали број наставника који предају и једно и друго, и то истим ученицима? Друго, показаћемо да се, уз учешће специјал-

ног лингвистичког мишљења, разноврсна проширивања и померања значења могу наћи у много већем опсегу него што то наводе класични извори теорије књижевности.

Требало би јасно разграничити два елемента у целом питању стилских фигура: експресивну вредност и механизме њеног постизања. Разуме се да и књижевнике и лингвисте интересују оба ова елемента, али им они придају — и по природи ствари треба да придају — неједнаке нагласке. Савремена теорија књижевности направила је регистар тих фигура, дала њихово углавном формално језичко објашњење, понегде извршила и класификацију према језичким мерилима. Али као њен главни задатак остаје валоризовање фигура, тумачење њихове изражајне или чак естетске вредности, њихова оцена. Међутим, лингвистику не занима толико ефекат и домет њихове употребе, за њу је споредна успешност или промашеност тако употребљеног језичког средства, упечатљивост или бескрвност. С друге стране, лингвиста ће схватити природу ових појава шире него теоретичар књижевности, јер их он посматра и у њиховој историјској еволуцији, а сем тога и у целокупном језичком ткању а не само на изражајним вршцима, тј. чак и тамо где су само принципи аналогни, а стилски ефекат није постигнут. Извлачење из речи нечег другог него што оне по својој основној функцији пружају — ту срж стилизирања — лингвиста ће видети и у оним многобројним случајевима где је то за другог теоретичара индиферентно, или чак неуочљиво, или је уочљиво али се о томе још није створила издиференцирана представа ни терминологија.

Држећи се обима у којем се о стилским фигурама обично говори (и занемарујући извесна колебања у тачном схватању неких од њих), као и њихових назива из наше школске праксе, можемо да извршимо њихову категоризацију са лингвистичког становишта.

І. Акустичке фигуре. Фигуре се граде на нивоу фонетских појава. Разумевање смисла речи је утолико потребно, што семантика већином диктира или оправдава изабрано звучно средство, па се и сама експресивно уздиже захваљујући примењеном ефекту.

- Асонанца (понављање истих самогласника);
- алитерација (понављање истих сугласника);
- ономотопеја (подражавање звукова);
- формална (фонетска) игра речи.

II. Семантичке фигуре.

1. *Позиционо одн. интонационо функционисање речи.* Семантика је релевантна, али се семантичким величинама оперише на формалном нивоу: оне се понављају, изостављају, на њима се инсистира или се тражи њихова реконструкција према контексту одн. према ситуацији, придаје им се друкчији нагласак и сл.

- Анафора (понављање исте или истих речи на почецима стихова, ставова и др.);
- епифора (понављање на крајевима);
- палилогија или анадиплоза (понављање на крају претходне и на почетку следеће целине);
- симплоха (понављање на почецима и на крајевима узастопних целина);
- полисиндет (понављање везника);
- асиндет (изостављање везника);
- елипса (изостављање семантички аутономне речи);
- реторско питање (упитна конструкција);
- апострофа (форма обраћања).

2. *Синтаксичко функционисање речи.* Фигуре се састоје од различитих контаката семантичких величина.

- Компарација (појам упоређен с другим појмом);
- епитет (појам са квалификацијом);
- таутологија (напоредност једнородних квалификација; обично се узима као „негативна фигура”, фигура коју треба избегавати, слично плеоназму који се и не убраја у стилске фигуре већ у стилске појаве);
- градација (напоредност по критеријуму интензитета);
- контраст (и антитеза) (напоредност по критеријуму супротности);

— парадокс (напоредност по критеријуму противречности).

3. *Лексичко (лексичко-семантичко) функционисање речи.* Фигуре се граде тако што се једна семантичка јединица замењује другом (или другима) по различитим критеријима њихове потенцијалне заменивости.

— Перифраза (замена појма његовим вишечланим описом);

— метафора (замена једног појма другим по њиховој заједничкој или сличној особини);

— метонимија (и симбол) (замена по конкретној логичној вези или по конвенционално прихваћеној);

— алузија (и инсинуација) (замена по апстрактној логичној вези);

— иронија (и сарказам) (замена по квалитету појмова, у широком смислу);

— персонификација (замена по критеријуму живо — неживо или човек — животиња, евент. биљка);

— синегдоха (замена по броју, по критеријуму парцијалност — тоталност);

— хипербола, еуфемизам, литота (замена по величини, по интензитету);

— алегорија (дужи низ замењених појмова).

Разуме се, има случајева када нека фигура из једне класе покрива фигуру из друге: анафора се може употребити у градацији, епитет присуствује у многим другим фигурама, и уопште се већина њих узајамно не искључује.

Иако акустичке фигуре стварају утисак примитивнијег стилског средства, оне су углавном производ релативно каснијег времена; оне представљају уношење извесног артизма у израз, доказ осећања за музичку страну језика и за симболику гласова. Чињеница је да се те фигуре (изузев старих и према томе лексикализованих ономатопеја) ретко употребљавају свесно у говору. Фигуре показане под II. 1. представљају такође махом својину писане речи, а уколико се појављују и у разговорној, у питању је емотивније или претенциозније изражавање. У групи II. 2. има фигура типичнијих

само за књижевни језик, као и таквих које су честе у свакој врсти израза. Фигуре из групе II. 3 — иако се при њиховој реализацији очигледно захтева дубље понирање у значење појединачних речи — врло су честе, и у говору а не само у писању; неке од њих леже у основици преткњижевног, првобитног семантичког обогаћења старих и данас најобичнијих вишезначних лексема. Фигуре у прве три групе (I, II. 1. и II. 2) заснивају се, у суштини, или на спољним ефектима или на вештини размештања речи узетих у њиховом примарном значењу. Највреднија лингвистичке пажње је свакако група II. 3, како због давног учешћа у језику управо оних принципа на којима се фигуре из ове групе граде, тако и због суштине тих принципа.¹ Ту се појављују трансформације значења унутар самих лексичких јединица (или њихових низова: случај код алегорије, најчешће и код алузије, ироније), без служења другим језичким средствима: нпр. реч *туп* почиње да значи *неинтелигентан*, или *војска* — *војник* или *кров* — *кућа* без суфиксације или префиксације, без специјалног интонирања, а често — као што ће се одмах видети — и без утицаја ширег контекста. Готово у свим овим — бар овде наведеним, значи најчешће навођеним — фигурама предмет стилске операције је значење речи, а не неки

¹ На домашај те старине указују поједини примери из далеке језичке или књижевне прошлости, од којих су неки пролазили кроз многе фазе стилског изблеђивања, до потпуне неутрализације.

— Перифраза: старословенски израз *любы творити*;

— метафора: речи *врео*, *зрео*, „*горући*“ (у значењу *врео*, у др. словенским језицима), *магарац* (у многим словенским и несловенским језицима);

— метонимија, симбол: *крст* у значењу судбине, обично *зле*, испити *чашу* (обоје с почетка хришћанске ере, данас у многим језицима), *колевка*, *гроб* (почетак одн. крај живота, у разним језицима);

— персонификација: *љубав* не завиди, *љубав* се не велча, не надима се... не тражи своје, не сраи се... све сноси, све вјерује, свему се нада, све трпи (I Посл. ап. Павла Кор. 13, 4—7, Вуков превод);

— синегдоха: говорење о човечанству уопште у облику *човек* (у многим језицима), *зрно* (зрнење житарица, у слов. језицима), *образ* (првобитно цело лице, данас у српскохрв. његов део, исто тако *лице* данас у словеначком у значењу *ск.* образ);

— хипербола, еуфемизам: *бабура* (у истом значењу као и *баба*: врста пећи и врста рака, в. Речник САНУ), *грашак*, *прашак*, *детлић*);

— алегорија: старогрчке басне, јеванђеоске приче.

моменат реченичке употребе те речи. То ће рећи да се при прављењу метафоре *злато* (драго биће) или метонимије *перо* (писатељство) извлачи значење нечег драгоценог из збира значења у речи *злато* у о п ш т е, или се реконструише логична веза између писања и пера у о п ш т е, без обзира на то у коме, рецимо, падежу стоје речи *злато* или *перо*. Зависност буквалног или пренесеног значења од реченичне функције одговарајуће речи, о чему се каткад говори, махом је — барем у овим случајевима — привидна. Тачно је да је изроњавање помереног значења речи *магарац* олакшано стављањем те речи у именски део прирока: Ваш познаник је *магарац*, — за разлику од положаја у подмету: *Магарац* је *сисар*. Међутим, и у првом и у другом случају може бити обрнуто: Она животиња тамо је *магарац* (именски део прирока, а нема померености) — *Магарац* је само могао да напише такав чланак (подмет, а има померености), што је на првом месту условљено већ постојећим асоцијацијама и говорним узусима. Једина од побројаних овде фигура чија је езгистенција условљена нечим од граматичке употребе речи а не искључиво њеним лексичким значењем јесте *синегдоха*: у питању је замена једине множином одн. збирношћу или обратно, о чему ће, као о занимљивом и важном принципу, још бити говора.

II

Даље ћемо још сузити проблематику, да бисмо о најужој али и најбитнијој појави говорили најопширније. Као што је споменуто, неке од фигура у II. 3. већином су вишечлане; и уколико то јесу, њихови чланови у крајњој анализи сводљиви су на неку од простих фигура. То се, уосталом, дешава чак и у случајевима њихове сопствене једночланости (алузија од једне речи може представљати добро наћену метонимију и сл.). Ако даље искључимо из разматрања замену појмова по квантитету, у ширем смислу те речи, тј. и по броју (*синегдоха*), и по величини (*хипербола*, *еуфемизам*), преостале фигуре своде се, у ствари, на један заједнич-

ки именитељ. Појам се назива именом неког другог (ширег, ужег или просто друкчијег) појма, по извесној, каквој било логичној асоцијацији, а до омогућавања такве измене, тј. до могућности измењеног разумевања дате речи, долази — у тренутку првобитног стварања фигуре — захваљујући непосредном додиру са неадекватном лексемом: зрео *човек* уместо зрео *клас*. У питању је чиста аloseмија (другозначност, инозначност), коју иначе, као принцип, налазимо у семантичкој историји сваке речи која има или је икад имала више од једног значења. Бавећи се историјом семантички разгранате речи ми данас можемо да пратимо асоцијативне процесе у главама некадашњих људи, — разуме се, уз велику опрезност да се ствари не протумаче погрешним или осавремењеним мерилима.² Шта од те разгранатости треба сматрати простом семантичком неиздиференцираношћу, шта стилски безбојним проширивањем назива на друге појмове а шта правом, стилистичком фигуративношћу — и шта би чиме требало сматрати у епоси самог таквог збивања, а шта данас — то се све може одређивати проучавајући сваки случај посебно. Ми ћемо овде дати само најопштију класификацију тих могућности.

Типови вишезначности једног истог гласовног склопа веома су различити. Наравно, одмах искључујемо етимолошку хомонимију (бити — ударити и бити — постојати), као и хомоморфију (води — зап. начин од водити и води — локатив од вода). Неколико првих од даље наведених типова данас не спадају или нису ни раније спадали у оквире стилске релевантности; али, као што смо споменули, због истоветности принципа који се протежу од стилски ирелевантних до стилски релевантних појава, лингвистика се мора бавити целокупношћу таквих збивања.

² Много нагађања изазивала је, нпр., чудна блискост индоевропског корена *геп* који је у „знати” и истог таквог *геп* који се налази у речима *везаним* за рођење и род: жена, *гепус*. Било је претпоставки да им је заједничка, шира представа била „моћи, бити у стању” (Уленбек); по другима би „племе” и „племенски знак, обележје” имали неки заједнички језички назив (Исаченко). Доста је вероватно тумачење О. Трубачева да се *геп* = рабати се, бити сродник додиривало са *геп* = знати, познавати (првобитно) човека. — В. О. Трубачев, *История славянских терминов родства* (1959, Москва): 154—157.

А. На првом месту срећемо статичну (а не динамичну, развојну) полисемију — назовимо је платисемијом (широкозначност, а не многозначност) — под коју се подводе они случајеви за које се ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају било у ком правцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање. Нпр., немогуће је утврдити да је придев *велик* м о р а о некад да означава просторну величину па да се тек после претворио и у ознаку за нематеријалне димензије. У Речнику САНУ придев *велик* има у 14 тачака укупно 29 придевски дефинисаних значења, од којих ниједно није обележено као фигуративно, што је и сасвим исправно; сва значења (са делимичним изузетком неких сталних епитета или атрибута: велики кнез, Александар Велики, велики кашаљ итд.) у ствари су само могућности различитих номинација једне исте основне представе, зависно од тога с којом речју та основна представа контактира: велико гувно је пространо, велике очи — разрогачене, ти си већ велики — одрастао, велико јело и пиће — обилато, велика зима — љута, велика помрчина — густа, итд. Исто се може констатовати, рецимо, за глагол *ићи*: нема основа за претпоставку да би тај глагол морао некад значити само ход помоћу ногу, а да је казивање као „иду дани” нека врста пренесености представе о ходу на персонифицирано „дан”. *Ићи* је највероватније имало првобитно широко значење самоиницијативног или самониклог кретања. Тако се, нпр., и за француско *aller* констатује да је широкозначна а не разнозначна реч, иако је то у руском и *идти* и *ехать* и *лететь*³, а исто се тврди и за првобитно руско *идти* (идяхоу на конихъ и на санехъ; Святославъ же идяше в лодяхъ⁴ — ситуација која је блиска савременом српскохрватском али не и савременом руском језику). Овакве језичке чињенице можемо упоредити са данашњом добро познатом употребом каквог ширег назива за ужу врсту: поводом сваког цвркута обично

³ В. Гак, Некоторые общие семантические особенности французского слова в сравнении с русским и вопросы лексикографии, Лексикографический сборник 4 (1960, Москва) 17.

⁴ Д. Шмелов, Очерки по семасиологии русского языка (1964, Москва) 120, друга напомена под текстом.

се каже да *птица* цвркуће, јер се врсте птица не распознају или просто не познају, као што ће Европљанин и банану увек звати једино бананом, док у крајевима где оне успевају постоје десетине назива за разне њихове врсте. На широкозначне речи подсећају и савремене мотивисане изведенице: *легилица*, *прикључак* и сл., које услед мотивисаности могу да значе много ствари, па су стога неприкладне за фигуративну употребу. — Појава платисемије је везана за именице, глаголе и придеве најширег значења. Када је у питању придев који „детаљније” изражава особину (не *велик*, него: *ситан*, *сладак*) или, рецимо, глагол специјалнијег значења (не *ићи*, него: *јурити*, *пузити*), примена таквих речи на удаљење појмове постаје неадекватна и самим тим се ствара померено, тј. фигуративно изражавање: *ситан глас*, *дани јуре*.

Кад је реч о прајезичким епохама, врло је тешко говорити о томе шта је сигурно било од почетка широкозначно, а шта представља давнашње преношење — рецимо, са просторних појмова на временске. Појаве о којима говоримо не уочавају се само на променљивим речима; оне постоје и код предлога и прилога. Имамо употребу предлога у изражавању просторних односа: *од куће до бунара*, а затим и у примени на временска растојања: *од петка до недеље*, као и на безвременске апстракције: *од тихе радости до бурног весеља*. У овом случају одиста је тешко рећи да ли су предлози *од* и *до* били исконски широкозначни, применљиви и на простор и на време и на стање — или не. Неке наговештаје ћемо ипак наћи у месним и временским прилозима. Наиме, месни прилози могу да послуже и за временске односе, али временски по по правилу не служе за месне, што указује на тенденцију преношења просторног поимања на временско. Тако се, нпр., говори: *село је близу* — *подне је близу*, међутим, *скоро* је *подне* не може се претворити у *скоро* је *село*; *столица је ту* — *ту* смо имали (тј. у том и том веку) велике писце и сликаре, али је непреносив прилог *тада* (*тада* смо имали велике писце и сликаре) на указивање у простору: *тада* је *столица*.

Треба имати у виду и то да у језику не влада генерално правило да се речи стварају првобитно ради именовања

негег конкретнијег, а да касније развијају апстрактнија значења. Није редак и обрнут случај: *жећ* је испрва значило жудању уопште, па се конкретизовало у жудању за водом; *ниво* је било пиће уопште, па је постало одређено пиће, слично као и сама именица *пиће*, која је најпре значила пијење као мислену категорију, а тек после и течност која се пије. Исти је случај у многим примерима некадашњих помина actionis који су се преобразили у називе за објекте и резултате тих акција: прибор, нанос и сл.⁵ — И ово спомињемо зато да упозоримо на несигурност закључивања када су у питању давнашње језичке епохе.

Б. Начелно је сасвим друкчија појава развојне полисемије, када са сигурношћу можемо да пратимо настајање једног значења од другог. Ту се могу разликовати: I. лексикализовани случајеви, који такође још не иду у стилистику, и II. случајеви стилистичке природе.

I. Међу прве иде:

1. *Грамматикална полисемија*. Речи су се у своје развоју тако удаљиле једна од друге да су промениле и своје граматичке особине: а) реч је променила реченичну функцију (прешла у другу „врсту речи“): *врх* — именица и *врх* — предлог (Оро гн'јездо врх тимора вије); *више* — придев, *више* — предлог и *више* — прилог и сл.; б) променила се граматичка природа унутар саме лексеме, без промене функције; нпр., измењен је глаголски вид: *денути* (сврш.) = сместити, оставити (Куда да денем те књиге) — *денути* (несврш.) = садевати, слагати (сено); в) промена је условљена рекцијским моментима: *решити* са додатком да + инфинив = одлучити се (решио је да дође) — *решити* са објектом = наћи решење (решио је задатак), или — детаљније од тога али принципски исто: *закључати* браву на вратима = *окренути*, *наместити браву*; *закључати* врата = извршивши одређену радњу око браве *блокирати врата*; *закључати* собу = извршивши ту исту радњу *учинити да се у собу или из собе*

⁵ Према неким теоретичарима ово су примери за метонимију, разуме се овде само у историјском аспекту, пошто су речи остале са својим секундарним значењем а изгубиле примарно, буквално.

не може пролазити; закључати човека иза врата = извршивши исту радњу онемогућити човеку излазак.

2. *Ситуациона полисемија.* Чести су случајеви да једна реч мења своје значење према области људских интересовања и радне праксе. Разни делови разних алата, направа, машина и сл., разне појаве у разним доменима пољопривреде, природе — зову се зуб, витао, вретено, кашика, папуча, вихор итд., и у одређеним ситуацијама, када се те речи спомињу, зна се тачно о којим је предметима или појавама реч; за сваког говорника је очигледно да реч није фигуративно употребљена.

II. На крају ове класификације долазимо до стилски релевантних померања у речима — до добро познатих метафора и метонимија. Треба имати на уму да постоји метафорично одн. метонимијско померање које не излази из оквира једне речи (*Мрак његовог живота постаје му све теже подношљив*), као и такво које захвата нешто шири одсечак текста (*Мрак који се надвио над његовим животом постаје све гушћи*). По томе се заправо разликује фигуративно значење речи од њене тако зване фигуративне употребе. *Мрак* у првом случају има фигуративно значење, док у другом — тј. кад се каже да се мрак *надвија* и да се *згушњава* — реч *м р а к*, у ствари, стоји у сопственом појмовном амбијенту (*надвијање, згушњавање*), она сама и није померена, него је употребљена у умереној, метафоричној групацији речи.

Напомињемо још и то да се стилска померања догађају понекад при мешању књижевнонормативних односа: архаична реч може зазвучати не само шаљиво него и са нешто промењеним значењем (*прикљученије, житије, збитије*), а исто се то дешава често и са покрајинским или жаргонским лексичким фондом.

III

При истраживању фигуративности као језичког феномена могу се открити још неки стилистички поступци, који приликом уобичајених теоријскокњижевних излагања нису

нотирани, док су у лингвистици спомињани несистематисано и у скромном обиму.

У језику се врше неке замене и друге врсте него што је замењивање једне речи другом на основу њихових заједничких семантичких компонената. Размотрићемо још два типа таквих појава: прво, када се на буквално употребљену лексичку материју примене неодговарајуће граматичке категорије (метатакса категорија), и друго, када се у нормално употребљеним граматичким категоријама појави неодговарајући семантички материјал (метасемија).

I. Видели смо појаве (у првом поглављу, у групи II. 3) када се употреба неке речи на месту друге, „праве” речи заснива на узајамности њихових особених значењских компонената. Случајеви су индивидуализовани: нпр., случај да се значење одраслости, уобличености извуче из *зрео* у његовој вези „*зрео клас*” па пренесе у везу „*зрео човек*” не може послужити као модел за друге метафоре (сем за аутоматизовану негацију: „*незрео човек*”), јер у томе нема ничег категоријског, ничег што би омогућавало аналогију. У извесном смислу искоришћавање категоријског момента, са могућношћу аналошког проширивања на друге случајеве, налазимо у персонификацији: много шта што је неживо може да се третира као да је живо, као да мисли, говори и сл. Веома стар и раширен пример мењања категорије јесте увећавање или умањивање: приликом употребе речи *косица* или *косурина* ми ту остављамо једну заједничку компоненту са основном речју *коса* (тј. њено лексичко значење), али — примењујући категорију деминуције одн. аугментације — нададајемо још и то опште значење да нам је та коса пријатна (не мора бити мала!) одн. да је непријатна (не мора бити велика!). Категорија умањености одн. увећаности игра дакле, по познатом, језички уходаном систему, одређену семантичку улогу. Синегдоха, коју смо већ у том смислу спомињали, и са своје стране указује на могућност замењивања по неком категоријском а не пригодно нађеном, појединачном моменту; при чему у тој фигури имамо случај да се оперише једном граматичком а не семазиолошком категоријом. Наиме, из категорије граматичког броја (једине или мно-

жине, збирности) извуче се нешто што је за њу типично, па се употреби у положају оног другог броја. У збирности речи *војска* пронађен је елеменат (изједначеност, безличност војника — то после може и да се избрише из свести) који је применљив и на јединку тога збира, и зато се један војник у шали може поздравити са „Здраво, војско!“ („ти, који припадаш тој безличној целини“).

Забележићемо још неке случајеве те врсте.

1. На исти начин неки потребан елеменат може да се апстрахује и из оквира граматичке категорије времена. Сигурност, евидентност извршења, присутна у неком од прошлих времена, може да се примени на тај начин што ће се граматичко прошло време употребити за логичну будућност: Умрех од страха, Пропао сам и сл. И ово је врста стилске фигуре, метатакса времена или метакхронизам.⁶

2. У своме развоју, нарочито у најновије време, језик проналази још један вид заменљивости на нивоу граматичких категорија. Једна од најмање примећиваних појава јесте супституција или контрибуција значењских прелива које у себи носе поједини падежи одн. предлошко-падежне конструкције. Употребом неадекватног падежа или падежне конструкције уноси се у контекст асоцијација на неки одређени смисао тог падежа, а сем тога се, понекад, и појединим другим речима у близини дају нови и жељени семантички присенци. Илустроваћемо то на неколико примера из језика Добрице Ђосића.⁷

Писац каже: Он није могао ћутањем то да трпи — уместо: ћутећи, у ћутању. Самим инструменталом се казује да је ћутање било оруђе, начин трпљења а не његов пратилачки моменат. Даље: Јутро се наставља мислима последњих

⁶ Међутим, није експресивно средство ако се прошло време замени будућим (На то ће он рећи), или садашњим (Сви устају и одлазе — у приповедању). Замена прошлог времена императивом (А он њега удри па бежи) изискивала би начелно друкчију и опширнију дискусију. Из свега овога се види да се стилске интенције не поклапају са проблемима релативности или модалности у употреби глаголских облика, и ниуколико им не служе као мотив. Тумачење релатива и модуса помоћу фигуративности давао је у своје време А. Стојићевећ, *Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику* (1951, Љубљана) 34 и д., 69 и А. и другде. Критички приказ тога: М. Стевановић, *ЈФ* 19, 283 и д.

несаница: настављати се нечим (што и није чест обрт) значи прелазити, претварати се у свој природни наставак (артерије се настављају артеријским капиларима); овде је уместо локатива „у мислима” узет инструментал „мислима”, да би се појачао утисак стопљености јутра и тих мисли. Имамо даље и ово: Све сам саздао у њега; акузативна конструкција „у њега” изнета је из спојева као што су „уneo, уложио у њега”, па се њеним контактом са глаголом саздати, који нормално такву рекцију не изискује, ствара у том глаголу акумулирано значење — да је говорник стварајући уneo нешто у некога, уложио у њега своје саздање. Дете грцаво цмокће мајчину брадавицу: ономагопејски глагол цмоктати није прелазан и не би тражио објекат; међутим, намештањем објекта уз њега тај се глагол обогаћује, он упија у себе асоцијацију са „сисати” и почиње да значи: сисати цмокћући. Ломим густе веће на слуге: ломити веће значило би придавати нарочити положај већама, али уз рекцију „на некога” придолази и значење: намрштено гледати, управљати строг поглед на некога. Не престајући да сузи на прошле ноћи: сузити је овде тихо плакати, међутим, захваљујући додатку „на нешто”, јавља се нова асоцијација — мислити, подсећати се на нешто у сузама. — Слични овима су и примери директне рекцијске асимилације: Србија се трипут празнила старим народом и новим пунила: под утицајем инструментала уз глагол пунити се ставља се исти падеж и уз његов антоним празнити се. Тада се он и оделом и држањем крио: из конструкције „истицати се, падати у очи нечим” инструментал се премешта у конструкцију са глаголом супротног значења. Уколико је овде преношење рекције вршено само механички, из једне аналогне или антонимичне ситуације у другу, стилски ефекат је самим тим бивао слабији.⁸

⁷ Роман Корени. В. и стилистички приказ романа у НЈ н. с. 6: Белешке о језику и стилу у Коренима Д. Ђосића, 169—179 (М. Лалевић) и 179—185 (Св. Георгијевић).

⁸ У споменутој књизи Д. Шмељова, 190 и д., показује се појава „разилажења у рекцијским облицима, при семантичкој блискости главних чланова синтагми”: рад кому-либо и доволећ кем-либо, — из чега могу проистећи зближавања типа рад кем-либо. Наводи се: развитие к социализму (рекција узета из движение к чему-либо), обусловленность от чето-либо (реакција из зависимост от чето-либо) ита. Примери Шмељова немају стилске шарже.

О целој овој појави, метатакси падежа или метаптоматизму, можемо рећи да она пружа широке могућности значењског и стилистичког обogaћења такста, само што њена употреба, у функцији позитивног стилског средства, у данашњем језику није још узела ширег маха, пошто је за њу потребно истанчано језичко осећање, каквим се одликују само поједини језички таленти.

II. Друга је врста случајева када се реченичне категорије употребљавају без метатаксе, али пошто се у њих ставља лексика која у такве категорије по својој семантичкој природи не спада, настаје сукоб из кога резултира опште померање значења и стилска маркираност. Видећемо неколико типова таквих појава.

1. Генитиви односа или припадности, наслоњени на именице чије значење те генитиве не може толерисати без стилског ефекта: када се каже крпе облака, клинци кише, игле бајонета⁹ и сл., у оваквим граматички исправним додирима лексички инкомпатибилних речи стварају се нове значењске величине, са вишком нове изражајне снаге. Присуство речи *киша* уз *клинац* испуњава реч *клинац* новим значењем: прскање, прскотина клинастог облика; игле бајонета су игласти облици, обриси бајонета (не врхови бајонета, јер се на целе бајонете а не на њихове врхове примењује реч игла!); исто тако авет глади је претња, аветињско надношење глади, а мапа влаге¹⁰ — слична мапи разуђеност, разливеност влаге. Д. Ђосић каже: Назире се песница дрена, Забелеше се зуби у бусену механцијине главе, Чује се само велики хлеб срца, По њој се вуче четкица сна, итд. итд., — а све то, често не пружајући буквалну копију спољне стварности ни онога што је о њој у тренутку писања мишљено, ставља читаоца у могућност да допуњује смисао сопственим примислима.

⁹ Приказ издања Лексикографический сборник (1957, Москва), у ЈФ 22, 296—303.

¹⁰ Из језика Јанка Боновича. В. чланак Богатство и богаћење језика (поводом збирке приповедака Јанка Боновича „Хроника и путописи“, Цетиње 1950). — Књижевност и језик у школи 3, 164—170. Исп. и тумачење М. Стевановића у чланку: Једна синтагма с аблативним генитивом у стилској функцији поребења и епитета, НЈ 16, 27—31.

2. Исти ефекат стварају и неодговарајући објекти уз прелазне глаголе. Наводимо неколико таквих случајева без посебног коментара: Наставих да газим крцкање сувих риблих кошчица; Снег засипа тишину на средини ноћи; Воловски рогови набадају густ сунтон — све из Д. Ђосића. Упоредимо и овај пример темпоралног акузатива из задатка једне ученице (Недељне информативне новине 28. I 1968, стр. 7): То је последњи састанак ове деце... чија детињства живе већ осам дневника (крај осме школске године).

3. Некохерентност буквалног значења и оног које се према положају у тексту очекује: има случајева када контекст недвосмислено указује, нпр., на то какав би глагол требало да стоји на одређеном месту (глагол говорења, кретања), па се употребом глагола друкчије семантике опет ствара судар, са изроњавањем новог семантичког и стилског квалитета. Тако су у следећим примерима глаголи говорења замењени другим речима, и у резултату се добива свежина и сажетост израза: Кога? — трже се Борђе; Је ли ми жив Адам? — мукло одјекну у рупи; Ја? — језа стресе старца. — Ја? Како? — придиже се на лактове; Коњи су упрегнути, — каже и чека Николина глава; чак и ово: Чија је! — чвор је Аћимово лице (сви примери из Д. Ђосића). — Пример за замену глагола кретања налазимо код Ј. Боновића: Неправилне глаголе бубао је кроз градске паркове.

4. Вредна је пажње појава адвербијализације неадекватних или уопште адвербијално неупотребљивих придевских основа. Не постоје морфолошке сметње при грађењу прилога ма од ког придева, али су ту значењске сметње, или тачније, сукоби могућности да се два значења на овај начин приближе, што се превазилази у једном вишем, стилски обојеном квалитету. Када се неодговарајућим прилогом ближе одређује придев, придевска особина се модификује укрштајући се (тобоже „одређујући се”) с другом придевском особином, оном која је у основи прилога, на начин који подстиче слушаочеву или читаочеву машту. Исидора Секулић каже: Одонуд вам се ваздух чини врело виолетан и олујан.¹¹

¹¹ Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима, НЈ, 69—80; пример с коментаром на стр. 75.

Каква је то виолетна боја ако је она врело виолетна — остаје да се у мислима догради над буквалним значењем тих двеју речи. Проблем стављања прилога уз глаголе интересантан је на свој начин. Глаголи, сем ако се одређују ближе по месту или времену, што представља приметну мањину случајева (ишао је тамо, тада), одређују се по начину. Прилошка позиција уз глаголе уопште, када је прилог направљен од придевске основе, ствара асоцијацију са значањем „на који се начин врши радња”. И у овим случајевима настају колизије, са плодним могућностима стилског дограђивања, уколико се употреби прилог који својом семантиком не може допринети разјашњавању тога како се радња врши. Ако нешто никако не може бити начин вршења, рађа се схватање да је то онда изглед вршења, утисак од вршења и сл. Нпр., не може се тужно или весело спавати, али реченица: Тужно спава природа под снегом значи то да природа која (персонифицирано) спава делује у том спавању тужно на наша чула; Девојка се чешља некако вунено — начин чешљања подсећа на вуну¹²; итд. Тако налазимо Госићеве реченице: Прсти заборављено застали на вршку; Он иситњено хрче; Симка изломљено уздахну; Поред њене руке цркнуто ражаби се . . . кеса; па ово: Штап је по турској калдрми лупкао . . . густо, заболело, — где је прилог направљен од попридевљеног радног придева „заболели”, који иначе и није у употреби.

5. Даћемо неколико примера друкчијег или сложенијег контактирања међу речима, са истим резултатима стилског издизања. Примери из прозе Ј. Боновића: Зурила је у пуцкарање гранчица; Већ са Кокота почињу да се доживљавају Комови у даљини; Човјек испуња око каменим рељефом Комова, ускупјелим у небо. Примери из Госићевих Корена: Дивље гуске испунише сунтон пискавом осамљеношћу; Једва чека да га мртвог нагази два метра у смоницу; Све док село не букне пуцњавом и вревом петлова; Не видех нигде тако дугуљасту љуску да је небо; Дрека нали кафану.

¹² Прилози и њихов однос . . . 73 и 79.

IV

Не само што спојеве самосталних речи могу стварати специфичковне значењске асоцијације уколико те речи по реалној логици ствари нису за спајање, него такве асоцијације могу производити и делови сложеница одн. изведеница, префикси и суфикси. Питање је само од ког момента одиста почињу да се остварују стилске појаве. Д. Ђосић каже: Хладноћа јој мало прибистрила ум: префикс *при-*, са асоцијацијом на делимично извршену радњу (приуставити, придавити) модификује значење глагола бистрити у: нешто мало, донекле, привремено разбистрити. Слично код Ј. Боновића: Краљ се приобрну на ове речи. За посебни одбир суфикса нађени су код Боновића примери: крововље (м. кровови), очигледно са упирањем на скупину, збијеност кровова, као што би било у случају бродовље за разлику од бродови; Бијела кечад промичу — напореда са: Момчад под бијелим кечетима: облик *кечад* донекле и са своје стране персонифицира именицу *кече* — по аналогiji са момчад, ждребад — поред тога што је *кечад* већ и иначе метонимијски употребљено за људе са кечићима.

Овакве појаве спадају још у у стилски неутралну област грађења речи. Али тако унет неадекватни или бар неуобичајени елеменат сложенице одн. изведенице може да изазове не само модификовану него и промењену семантику, те на тај начин искрсава стилска појава. Тако је, нпр., префикс *до-* додат на глагол звучања *зујати*, и то би, по аналогiji са стилски неутралним моделима, требало да да глагол дозујати са значењем довршити зујање. Међутим, овде је *до-* узето у значењу довршетка кретања, приспећа (као у допузити, допутовати), што је могућно, али што се само из контекста може разоткрити: у скровитом миру, гаје још једино пчела дозуји — па је тако направљена стилски маркирана творевина *дозујати* = зујећи доспети (Ј. Боновић). Исти случај имамо у глаголима *дошкрипати*, *дошуштати* (потврде у Речнику САНУ). Слично, само са обрнутим стилским оптерећењем, тј. са неутрално употребљеним префиксима а са глаголским основама у којима су корени метафорично изме-

њени, видимо и у следећим примерима из Д. Ђосића: Ражаби се платнена кеса: *раз-* носи своје обично значење, али је необичан глагол *жабити се = ширити се у облику жабе; исто: Расканураше се прева; Људи се спластише под брестом, итд. Над глаголима који леже у основама ових глаголских сложеница извршене су претховно исте метафоризације као и над простим глаголима таквог постања, за које Ђосић такође има слуха: Борбе рудари за сином; Ако се не грбачи не може да се једе. Ту исту појаву — неутрални префикс а метафоричну основу — налазимо и код Боновића: У овом дивном крају, питомом и густо истачканом селима: *из-* је као у *ишарати*, *испунити*, али *тачкати* (неки крај селима) представља живописну метафоризацију.

Ово би била у ствари својеврсна метатакса значења унутар компонованих речи, која такође указује на велике могућности оживљавања и обогаћивања језичког израза.

*

У закључку се може рећи да је тема о стилским средствима, посматраним лингвистички (од којих многи типови овде нису ни споменути) тако богата и код нас још тако мало обрађивана, да би за многе језичке стручњаке могла да представља неисцрпно врело.

И. Грицкат